

IVO ANDRIĆ I KNJIŽEVNI JUG

(1918. – 1919.)

Kraj Prvoga svjetskog rata mijenja Europu ne samo vojno, politički i gospodarski, već i kulturno. Hrvati u mjesec dana i formalno izlaze iz Austro-Ugarske Monarhije, na dijelu bivše monarhije osnivaju Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, u međuvremenu okončan je i službeno Prvi svjetski rat, a 1. prosinca proglašeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca – od 1921. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija pod geslom *Jedan narod, jedan kralj, jedna država*. Bio je to finale procesa sukoba različitih ideoloških koncepata koji je početkom 20. st. bio ubrzao hrvatski tzv. naprednjački nacionalistički pokret. Glavnu ulogu u tim previranjima imale su novine i časopisi, tj. tiskani medij koji – još bez prave konkurencije – doživljava zvjezdane trenutke. Na književnoj sceni nekoliko je naraštaja, više institucionalnih i još više nezavisnih i u pravilu kratkotrajnih novina i časopisa odreda mladih urednika. Među njima u ranoj fazi naše avangarde isticali su se Vladimir Čerina, Ulderiko Donadini, Antun Branko Šimić i Miroslav Krleža. Njihov suvremenik bio je i Ivo Andrić (1893. – 1975.). S nekima se s našao zajedno kao suradnik na stranicama istih časopisa ili kao aktivist u političkim i humanitarnim akcijama.

“Grudobolni Hrvat iz Bosne”, bivši sarajevski gimnazijalac, pa zagrebački, bečki i krakovski student, rano i ozbiljno narušena zdravlja, s podebelim policijskim dosjeom i iskustvom nekoliko zatvora i deportacija, od jeseni 1917. do jeseni 1919. živi u Za-

grebu.¹ Kao 26-godišnjak iza sebe ima desetak članaka i pjesama u sarajevskoj Bosanskoj vili (1911) te zagrebačkom Vihoru, Savremeniku, Hrvatskom pokretu i Književnim novostima. Uvršten je i u *Hrvatsku mladu liriku* kao “najčudesniji Sarajlija, nježan, bijel i bolnomirisave duše”, ambiciozan i osjetljiv, koji ima budućnost. Rani Andrićevi tekstovi u znaku su intimnih proživljavanja i prigušenoga mladenačkog revolta protiv stanja u kojemu – kako se u povodu Matoševe smrti bio izrazio – “Sva Hrvatska nelijepo hrče. Budni su samo pjesnici i atentatori.”

Takav Andrić 1918. ulazi u redakciju Književnog Juga, časopisa koji okuplja nacionalističku mladež jugoslavenske orijentacije što se poslije opće amnestije 1917. našla u Zagrebu. Prvi broj izišao je 1. siječnja 1918. i bez prekida, kao formalni polumjesečnik, izlazi do kraja 1919. u 4 knjige, 32 sveska i 60 brojeva

¹ Od 1912. kada je prvi put stigao u Zagreb, na studij, pa preko kraćih studijskih izbjivanja, prvo u Beču 1913. otkud se vratio teško bolestan, a onda i u Krakov, koji je iznenadno napustio nakon sarajevskog atentata, pa mobilizacije, zatvori i progona 1915. – 1917. s kojih je u Zagreb samo navraćao – bio je ovo Andrićev peti, najduži i – pokazat će se – posljednji boravak u hrvatskoj prijestolnici. Ako je suditi po nekim pismima prijatelju Vojmiru Durbešiću (1893. – 1976.), čini se da mladome Andriću Zagreb nikako nije “legao”. “Ko zna je li Hrvatska najmižernija zemlja u Evropi, ali ja znam, da je Zagreb najbednije mesto u Hrvatskoj, jer mi, mrki i ozbiljni sinovi s Juga, ne možemo da nagjemo smisla ovom crvotočnom i alkoholičnom gradu, gde masna jela uspavljaju duh i gde vino oči vara”, stoji u pismu od 30. XII. 1912. A iz Višegrada 20. III. 1913. piše: “Interesantan je taj nesrećni, alkoholični i crvotočni grad, interesantni su ljudi njegovi, a sve je skupa žalosno. Upoznao sam njihove bolje ljude: sva je Croatia jedna tragedija, nema, neopažena i tim strašnija. Pazio sam s g. A. G. Matošem i par puta debatovao. On je jedini – od meni oprečnih – s kojim ne dogjoh u sukob i pred kojim se ne afirmirah u svojoj težini i oporosti”. Ponovo iz Zagreba u pismu datiranome u Kazališnoj kavani 6. X. iste godine: “Zagreb izgleda kao popišani akvarel, ljudi su dosadni kao menza ili kao popodne. Bog me kažnjava maglom, i ovde je magla, saznanje: moj će život do dvadeset i pete godine biti u magli...” Ovo je pismo potpisao svojim krštenim imenom: Ivan. (Usp. Željko Poljak, *Hrvatski književnik Ivo Andrić*. Zagrebačko razdoblje na temelju Andrićevih neobjavljenih pisama, Zagreb 2002!)

na sveukupno 1836 stranica srednjeg formata. Glavni pokretači bili su Niko Bartulović i Branko Mašić. Mašić je vlasnik i odgovorni urednik, najvjerojatnije tek formalno, a organizaciju i stvarnu uređivačku politiku vodio je Bartulović, Andrićev znanac iz Splita i Maribora s kojim se našao i u zagrebačkoj Bolnici sestara milosrdnica. Umjetnički urednik bio je slikar i grafičar Tomislav Krizman. Ivo Andrić bio je stalni član redakcije, a naknadno su se pridruživali Vladimir Ćorović i Anton Novačan, pred kraj i Miloš Crnjanski. Zadaća joj je bila da kao “prva revija na Slaven-skom Jugu” polaži temelje “budućoj velikoj jugoslavenskoj književnosti”, a konačni cilj da pomoću “popolno nacionalno zedinjenje Slovencev, Horvatov in Srbov” (Anton Loboda, *Za kulturno zedinjenje Jugoslovanov*, 1918, I, 8-9: 297-301). Otuda i glavna tema, a to je jezično, odnosno književno jedinstvo.

Riječ je o tzv. pitanju “istočnog i južnog narečja” kako ga je 1913. formulirao Jovan Skerlić, a početkom 1914. aktualizirao Srpski književni glasnik čiju su anketu preuzeli i neki zagrebački časopisi i intelektualci, pa sada Književni Jug, “dosledno u duhu svog programa, da pomaže izrađivanje jedinstvene jugoslavenske kulture, potiče to pitanje i po drugi put” (Vladimir Ćorović, *Za književno jedinstvo*, 1918, I, 3-4: 89-100). Otuda i suradnici iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, te oba pisma – latinica i ćirilica. Sa srpske strane, između ostalih, Aleksa Šantić, Isidora Sekulić, Sima Pandurović, Laza Popović, Miloš Vidaković, Svetozar Ćorović, Dušan Vasiljević, Stanislav Vinaver i dr. Među Hrvatima su Ivo Vojnović i Rikard K. Jeretov, koji su – uz Franju Supila i Petra Skoka – bili među protivnicima ekavštine, te Milan Marjanović, Dragutin Domjanić, Vladimir Nazor, Viktor Car-Emin, Dora Pfanova, Zdenka Marković, Zvonko Milković, Nikola Polić, Ulderiko Donadini, Vladimir Čerina, Tin Ujević, Ljubo Wiesner, Antun B. Šimić, Miroslav Krleža i Antun Barac za kojega “problem književnog jedinstva nije samo literarno-historijski”, na što je iz Jugoslavenske njive reagirao Dragutin

Prohaska.² Suraduju i najznačajniji slovenski pisci i to na slovenskom jeziku (Ivan Cankar, Anton Debeljak, Janko Glaser, Milan Jarc, Fran Ilešić, Oton Župančič, Rado Rehar, Zovka Kveder, Franc Tratnik, Ferdo Kozak, Igo Gruden). Prvi broj bio je tiskan u 4000 primjeraka, drugi navodno preko 5000. No, pred kraj 1918. naklada i interes padaju. Tako u drugi plan padaju i ideje o spajanju *Književnog Juga* sa *Savremenikom* Društva hrvatskih književnika, *Hrvatskom Njivom* i *Ljubljanskim Zvonom* kao posljedicom objedinjavanja ne samo književnih društava i “izdavačkih zadužbina”, već i nacionalnih matica (Uredništvo, *Književni Jug i Savremenik*, 1918, II, 5: 192). Uostalom, nova je država proglašena, i taj čin ujedno je proglašen činom “oslobođenja i ujedinenje Srba, Hrvata i Slovenaca”, čime je Književni Jug – kako sam kaže – ispunio svoju zadaću: “Vidovdansom slavom u današnjem naraštaju započela se naša nova religija” (N. Bartulica, *Vidovdan*, 1919, IV, 1: 1-5).³

² Replicirajući Prohaski, mladi Barac, rezimira teze iz svoga napadnutog članka te zaključuje: “Ako se traži čvrsta spoljašnja veza između pojedinih grana književne povesti, zajednička društvena osnova, kako kaže g. dr. Prohaska, mora se govoriti ne o toj, nego o šest ili više književnosti. (...) Tražeći ‘zajedničku društvenu osnovu’ mora govoriti o provincijalnim, a ne o nacionalnim literaturama. Ako hoće naprotiv da bude historija nacionalne književnosti, onda poradi istaknutih činjenica mora obuhvatiti sva tri plemena. Time će biti i u sebi organičkija nego li su sadanje naše literarne historije, jer su – a) neke partije sasvim zajedničke – b) u drugima postoji sasvim paralelizam, što upućuje na jednak duševni život...” (A. Barac, *Književno jedinstvo* (Odgovor g. Dr. D. Prohaski), *Književni Jug*, 1919, III, 7: 327-334) – Što se Prohaske tiče, valja reći da u poglavlju “*Ratna književnost (1914-1918)*” svojeg *Pregleda savremene hrvatsko-srpske književnosti* (Zagreb, 1921.) ističe kako je “najljepša pojava u Knj. Jugu svakako Ivo Andrić” te mu citira dio esaja *Književnost i rat*.

³ Historiografsku ocjenu ovoga časopisa donio je već 1921. D. Prohaska: “Književni Jug je po svojim raznolikim suradnicima iz različitih krajeva jugoslavenskih samo šareno sastajalište još uvijek heterogenih književnosti: srpske, hrvatske i slovenske, a nije još neka sinteza jugoslovenskog tipa ni u jednoj svojoj radnji, prilogu, kritici. K. J. je izvršivao samo praktički dio svoga programa: pitanje jedinstvene literature, jedinstvenog govora jednim pismom i jednim pravopisom; pitanje zajedničkih književnih poduzeća, društava i revija; pitanje organizacije našega knjižarstva i t. d.” (D. Prohaska, *Pregled...*, str. 363)

Prilozi u Književnom Jugu bili su organizirani u nekoliko glavnih cjelina: *pesme, pripovetke i drame te članci*, potom feljtonski dio s pregledom novih izdanja te s rubrikom *Kazalište i muzika*, odnosno *umetnost*, a na kraju stalna rubrika *Beleške*.

Osim što je jedan od potpisanih urednika, Ivo Andrić surađuje u Književnom Jugu priložima tiskanima i latinicom i ćirilicom, potpisivanima ili svojim imenom ili pseudonimom *Res*, te jezično različito redigiranim.⁴ Sveukupno ih je dvadeset i pet u cijelome razdoblju izlaženja Književnog Juga. Radi se o sedam pjesama u stihu i prozi među kojima i *Ex Ponto* i *Nemiri*, tj. naslovne pjesme budućih mu prvih i jedinih pjesničkih zbirki, potom o “fragmentima pripovijesti” *Đerzelez u hanu* u dva broja, tj. o budućoj prozi *Put Alije Đerzeleza*, koja će biti treća Andrićeva knjiga – prva objavljena u Beogradu (1920). Svi ostali ujedno su i najbrojniji i većinom potpisani spomenutom šifrom *Res*. Radi se o Andrićevim esejima (9) i kritikama (5), a izuzetak je posljednji Andrićev prilog u Književnom Jugu, koji je prijevod jedne pjesme Petra Bezruča.⁵

Među najbrojnijim svojim priložima u književnom pregledu Juga nekoliko je Andrićevih osvrta na knjige hrvatskih autora (T. Kumičića, D. Domjanića, P. Preradovića, Petravića, U. Donadinija i J. Kosora), potom srpskih (S. Pandurovića i P. Slepčevića), te četiri o stranim autorima (o izdanjima Henryja Bordeauxa, Maksima Gorkoga i Hermanna Wendela te članak u povodu 100-godišnjice rođenja Walta Whitmana). U njima se mladi Andrić predstavlja kao informiran i zanimljiv kritičar i esejist s artikuliranim i argumentiranim stavovima o književnosti i njezinoj ulozi.⁶

⁴ U tome smislu teško je utvrditi punu jezično-stilsku vjerodostojnost Andrićevih priloga. Iz pisama Zdenki Marković vidi se da je držao do svoga jezika te da mu je ona često lektorirala tekstove prije tiskanja. (Usp. Ž. Poljak, str. 42-43!)

⁵ Andrić se u svome časopisu potpisivao oblicima: Ivo Andrić (13), Res. (9), Иво Андрић (1), Pec. (1), Iv. An. (1).

⁶ U povodu Donadinijevе knjige *Kamena s ramena*, koju naziva kapricioznom, mladi Andrić za njezina autora kaže da je “daroviti kavgađžija”, koji je “u napasti, da zauzme nepopunjeno mesto pokojnog troslovčanog feljtonista našeg” (misli

Na kraju je Ivo Andrić u knjižnici Književnog Juga objavio i prvu svoju knjigu, zbirku *Ex Ponto*. Biblioteka je bila otpočela Skerlićevim *Esejima o srpsko-hrvatskom pitanju* s ciljem “da izdaje dela koja u prvom redu mogu da služe kao propaganda ideji jugoslavenskog narodnog jedinstva”. O Andrićevoj zbirci odmah je u Književnom Jugu pisao i jedan od njezinih urednika, Miloš Crnjanski (Ivo Andrić, *Ex Ponto*, 1919, III, 8: 361-367), koji svoj prikaz završava riječima: *Andrić est arivée*.

Andrić je *Ex Pontom* doista stigao u književnost, no već u rujnu te iste 1919. zauvijek napušta Zagreb te u Beogradu na poziv učitelja i staroga sarajevskog prijatelja, doskorašnjeg Matičina tajnika Tugomira Alaupovića, a toga časa Ministra vjera u vladi Kraljevine SHS – gradi pri Ministarstvu vanjskih poslova uspješnu diplomatsku, paralelno i književnu karijeru. Iako će s književnim životom biti povezan neko vrijeme i institucionalno, kao predsjednik Udruženja pisaca Jugoslavije, Književni Jug ostao je prvi i jedini časopis u kojemu je Ivo Andrić bio literarno najneposredniji i najsvestranije angažiran.⁷

na A. G. Matoša) te da “piše istočnim dialektom i smelošću, koja često zapanjuje...”, iz Petravićevih *Studija i portreta* “ne izbija nikakav celovit umetnički kriterij”, a “hrvatski M. Gorki”, tj. J. Kosor “zapada u jednu nesnosnu maniru praskanja rečima”. Preradovićevu ljubavnu liriku Andrić vidi “podijeljenu u dva dijela”, jedan “stvoren pod dojmom njemačke romantike, a drugi pod dojmom naših ženskih narodnih pjesama”, itd. Posebno je zanimljiv Andrićev esej *Naša književnost i rat* (1918, II, 6: 193-195) pod kojom podrazumijeva “samo srpsko-hrvatski njen deo, a i taj samo u monarkiji”, a za koju kaže da je “u prvim godinama rata mučala, i to je jedan vredan i rečit dokaz za njenu dobru moralnu strukturu” te da joj je danas glavni zadatak “održati kontinuitet negdanjeg duševnog života, spasiti ideale svoje mladosti...” Sa simpatijama je popratio *Akcija za pomoć našim književnicima* (1918, II, 6: 232) koju je “na poticaj B. Vodnika u *Hrvatskoj njivi* povelio DHK, a “umesto svake dalje preporuke” naveo je “nekoliko slučajeva umetničkog stradanja, iz kojih će se ponajbolje videti šta znači oskudica u životu i staranju jednog umetnika...” Pomalo čudi da dosad – koliko znam – nisu sakupljeni ovi Andrićevi prilozi te skupa s ranijima, iz ostalih časopisa, objavljeni kao samostalna knjiga – dakako – s pratećom dobro utemeljenom raspravom o Andriću kao kritičaru i esejistu.

⁷ Vjerojatno iz toga vremena datira anegdota koju sam čuo od Nikole Milićevića, a koja se uvelike oslanja na jedno Kadićevo prisjećanje na susret s Andrićem

S njim ostaju i pitanja kakav je to angažman, kakva je i kolika je Andrićeva stvarna uloga u Književnom Jugu te može li se iz njega iščitati naizgled nagla i za neke neočekivana odluka o promjeni sredine i karijere? Napokon, može li se proniknuti u enigmu koja će s vremenom poprimiti traumatične dimenzije za kulture koje će se boriti za Andrićevu naklonost, a onda i pripadnost? Koliko pomaže činjenica da je zbog toga na samome startu propalo prijateljstvo dvojice najvećih pisaca na tim istim prostorima – Krleže i Andrića? Naime, Krleža i Andrić u doba Književnoga Juga intenzivno se druže, Krleža o Andriću u listopadu 1918. u Hrvatskoj riječi piše vrlo pohvalno, Krleža i surađuje u Andrićevu Književnom Jugu. No, tijekom 1919. taj se odnos mijenja, Krleža ne može prihvatiti Andrićev monarhizam i unitarizam. Štoviše, Krleža je s Cesarcem navodno počeo pripremati obračun s grupom oko Književnog Juga optužujući ih da su se pretvorili u “otvorene agente režima”.⁸

Jedan iz te grupe i jedan od Jugovih urednika Miloš Crnjanski u svojim sjećanjima na te dane, koja su objavljena 1929. u Letopisu Matice srpske, navodi kako se 1919. ta grupa dogovarala o prelasku u Beograd žaleći što je Krleža njihov poziv odbio. U istim sjećanjima stoji i ova opaska: “Izvesni znaci, sem mojih ličnih podataka su tu da je on, u toj redakciji 1917. i god. 1918.

kada ga je Kadić upitao “kako to, da je od hrvatskog postao srpskim piscem”, a ovaj da mu je “mirno odgovorio: kad bi postojala jugoslavenska književnost, da bi se on proglasio jugoslavenskim književnikom”. Prema istome svjedočenju Andrić je primijetio, “da kao što Hrvati svojataju pravoslavne Srbe koji žive u Zagrebu (npr. Desnica, Simić, Kuzmanović i Prica), po istom pravu on pripada Srbima. Dodao je, da je T. S. Eliot od američkog postao engleski, a W. H. Auden od engleskog američki pisac...” (Ante Kadić, *Andrićevi franjevci*, Hrvatska revija, Buenos Aires, 1(201)1976: 181). Milićevićeva anegdota tiče se *Kombolove Antologije novije hrvatske lirike* (1934) za koju Andrić nije dao odobrenje da bude uvršten. Jednom se našao u Opatiji u istom društvu u kojemu je bio i Andrić kad ga je, priča Milićević, netko iznenada upitao: “A zašto Vi, druže Andriću, niste dopustili Kombolu da Vas uvrsti u svoju antologiju?”. A Andrić da je nakon kratke stanke odgovorio: “A zašto me je pitao?!”

⁸ Usp. M. Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo 1988, str. 33-34 i dr.!

pokušao da upliviše razvitak ‘posleratne’ ne samo redakcijski, već i Duhovnim intencijama (...) Da se te uloge, u god, 1918, odrekao, tj. ostavio, tumačim njegovom bolešću, a još više nekom ‘unutrašnjom grozom’...”

Ti znaci raspoznaju se i u Andrićevim tekstovima.⁹ Prvo što pada u oči je da mladi Andrić prije i poslije Juga nije isti. U ranijim tekstovima Andrić je još buntovan, satiričan i aktivistički nastrojen te, svemu usprkos, uvjeren u “harmoniju” te “radosno sluti dane velikih dela”. Tijekom rata, ma koliko “oslabio od tamnovanja”, po svjedočenju Krešimira Kovačića, Andrić je “pun poleta i energije”. Otpočетка u kolu jugoslavenski orijentiranih pisaca u zagrebačkim je dvjema godina kao urednik i suradnik Književnoga Juga razvio takvu književnu aktivnost kao nikad prije, a neće ni poslije. Prilozi u gotovo svakome broju, žanrovski raznovrsni, ali socijalno sve osjetljiviji.¹⁰ Lirika njegova *Ex Ponta* zaokupljena je pitanjima egzistencije, u *Nemirima* je narativniji i okrenut apsolutu, tj. Bogu, kako to ističe i monograf *Ranoga Andrića* Dušan Marinković.¹¹ Reznacija i sumnja jednako i u poraze i u pobjede kao da ga udaljuju od mladenačnih iluzija. Intima se povlači pred

⁹ Potaknut navedenom opaskom M. Crnjanskoga, ovu je tezu prvi obrazložio Franjo Grčević u svojem sjajnome eseju i – koliko mi je poznato – jedinome ozbiljnome razmatranju ove teme, koju je zaključio ovim riječima: “Razočaranje s vremenom, sumnja u mogućnost izmjene glavnih zakona čovjekove egzistencije združile su se s krizom poetskog izraza. Kad se u drugoj polovici 1918. godine pojavio u ‘Književnom Jugu’ fragment Đerzelez u hanu, rodio se veliki pripovjedač Andrić. Nitko to nije bio opazio. I dok je publika i kritika oduševljeno pozdravljala pisca *Ex Ponta*, on je već bio drugdje. Iz forme lirski ustreptalog intimnog zapisa prešao je na mirno epsko kazivanje distanciranog i hladnog promatrača života i njegovih varki. Ravan života i ravan umjetnosti razdvojile su se. Lična vizija našla je superioran izraz. Iskra je buknila u plamen.” (Franjo Grčević: Ivo Andrić u “Književnom Jugu”, zbornik Ivo Andrić, ur. M. Đurić, Beograd 1962, str. 222)

¹⁰ U tome smislu posebno je indikativna pjesma mu *1915.* u prosinačkom dvobroju Juga za 1918. te pjesnička proza *Crveni listovi* u prvome broju sljedeće 1919. u kojoj stoje i ove riječi mladoga Andrića: *Lijepo ste podijelili svijet: / Sve je za vas, za vašu djecu, za djecu vaše djece i za vaše slugе. / Dobro ste podijelili svijet...*

¹¹ Usp. Dušan Marinković, *Rano djelo Ive Andrića*, Zagreb 1984!

sudbinama drugih, samozatajnost i nemir pred potrebom za mirom i sigurnošću, a lirika ustupa mjesto prozi. Gotovo simbolično zadnji prilog u Književnom Jugu bila je najava nove Andrićeve knjige, *Puti Alije Đerzeleza*, najava novoga Andrića, koji će svoj životni smjer dalje temeljiti na dvjema jednako čvrstim koliko i krhkim činjenicama: na zavičajnoj, tj. bosanskoj duhovnoj popudbini i na jugoslavenskoj političkoj utopiji.

Časopis Književni Jug ostaje jedinstveno Andrićevo iskustvo i djelo. Bila je to svojevrсна katarza za mladoga Ivu Andrića, ali i “odskočna daska”, ključna za njegovu književnu i političku karijeru. Baš kao što je Krležin Plamen s polemičkim esejom o hrvatskim književnim lažima, među kojima je i ona o integralnome jugoslavenstvu, postao “temeljni dokument za Krležinu duhovnu biografiju” (S. Lasić), to se – uza sve posebnosti – može reći i za zagrebački časopis Književni Jug i njegova suurednika i jednoga od najagilnijih i najsvestranijih suradnika – Ivu Andrića.

Samo što je jedan izabrao šutnju, drugi polemiku, jedan ostao pri svome – lasićevski rečeno – “antitetičnome identitetu”, drugi je s novom sredinom izabrao i novi – kako na početku ovoga skupa posve precizno reče Velimir Visković – “raspršeni” identitet.¹²

¹² Ovime tema zalazi u jedno novo područje, a to je pitanje identiteta i primame ljudske potrebe za pripadanjem, odnosno ukorjenjivanjem kako je to svojedobno nazvala Simone Weil (*L'Enracinement*, 1949.), naime, da čovjek su/djeluje u postojanju neke zajednice, koja na životu čuva određeno nasljeđe i jednako tako određeni pred/osjećaj za budućnost. Riječ je o onoj vrsti elementarnoga prava da tu i takvu potrebu svaki čovjek rješava na svoj način, i kako god na to gledali, izbor nikad nije slučajna. Zato pitanje čiji je Andrić ne samo da je najmanje Andrićev problem, a isključivo problem onih koji ga tako formuliraju, već je zapravo apsurdno. Na svoj me način podsjeća na radišnoga i uvijek provokativnoga B. Donata koji je svaku priliku koristio da prigovori – naročito nama u akademskoj zajednici – kako hrvatska književnost zapravo nije pročitana. Jednom sam mu odgovorio da mi se s njegovom tezom i nije teško složiti, međutim, pokušajte zamisliti trenutak u kojemu bismo mogli reći da je hrvatska književnost doista pročitana – što dalje?! Ne znam kako se osjećao Donat, ali mene je vlastita pretpostavka užasnula.